

Bodrogi Csongor

BTK, ELTE

Kosztolányi és József Attila

Kosztolányi Dezső és József Attila költészetének kölcsönhatásait vizsgálva az irodalomtörténet-írás alapvető jellegzetességeiről és nehézségeiről is elgondolkodhatunk.

Ha megvizsgáljuk a két szerző egymásra hatásával foglalkozó tanulmányokat és reflexiókat észrevehetjük, hogy bár az egyes értelmezések kiindulópontja sokszor gyökereiben is eltérő (sőt egymásnak is akár ellentmondó) lehet, a végkövetkeztetésben szinte minden értelmező hasonlóképpen foglal állást, amennyiben a József Attila-i költészetet Kosztolányiéhoz (természetesen mindig a maga vizsgálati szempontjából tekintve) hasonló motivikájúnak és/vagy kérdésfeltevéseiben is hozzá hasonló irányultságúnak, de poétikai eredményeit és hozadékait tekintve annál radikálisabbnak mutatja.

Mivel az egyes poétikai jellegzetességeknek egy másfajta poétikával való összehasonlítása (és éppen ily módon történő kiemelése, sőt meghatározása) mindig is az irodalomtörténet-írás egyik alaptoposzána számított, fölvetődhet bennünk a kérdés, hogy vajon nem pusztán egy történetírói hagyomány kényszeríti-e ki két mű és poétika összevetésekor az egyiknek a másik fölé való helyezését, illetve, hogy meg lehet-e szabadulnunk az efféle összevetésekben rejlő (kimondott vagy kimondatlan) kanonizáció (és – adott esetben – fejlődéselv) hátrányaitól. Másképpen megfogalmazva ugyanezt a kérdést: lehetséges-e olyan nyelven beszélünk poétikák vagy gondolkodásmódok (szükségszerűen meglevő) különbségeiről, hogy beszédünk ne egyfajta kanonizációs logikát kövessen.

Alábbi dolgozatomban elsősorban azt a kérdést próbálom körüljárni, hogyan láttatta József Attila a Kosztolányihoz fűződő viszonyát; és ennek alapján milyen tanulságokat vonhatunk le a két költészet összehasonlításának értelmezői technikáira vonatkoztatva.

Kosztolányi és József Attila viszonya az eddigi értelmezések tükrében

Mielőtt rátérnék annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy maga József Attila miként értelmezte a Kosztolányi-költészetet (illetve ennek a költészetnek a saját művészetére gyakorolt hatását), érdemes egy rövid pillantást vetnünk azokra a legfontosabb szakmunkákra, melyek a két életmű egymásra vonatkozásaival foglalkoztak. Noha ezek a tanulmányok mind kérdésfeltevéseikben, mind végkövetkeztetéseikben lényegesen eltérnek egymástól, mégiscsak találhatunk bennük közös pontokat.

A legegységértelműbb közmegegyezés a két életmű összefonódásának időbeliségéről jött létre. Explicit vagy implicit módon minden eddigi értelmező megegyezik abban, hogy a két költő viszonya (József Attila korai, a Nyugat költőinek hatását erősen tükröző verseit leszámítva) az utolsó években válik igazán gyümölcsözővé. (1) Különösen 1935-től mutatható ki József Attila lírájában számos olyan szöveghely, sőt vers, amelynek értelmezése a Kosztolányi-hatás figyelembe vétele nélkül bizonyosan szegényesebb volna. Azt, hogy a két költő elsősorban a kései években talált egymásra, természetesen konkrétan, filológiaiailag is kimutathatjuk, ha a hasonló, azonos, vagyis nyilvánvalóan átvett (és átszajátítva értelmezett) szövegrészeket pusztán mennyiségileg előszámláljuk (2); de e nélkül az – egyébként bizonyosan új tanulságokat is hozó – munka nélkül is ténynek

könyvelhetjük el, hogy az eddigi ismert értelmezések a két életmű viszonyának elemzésekor mindig a kései művekből indultak ki, vagyis csak ezeket tették értelmezettekké.

A másik fontos megegyezés a hatás(ok) természetére irányul, vagyis arra, hogy a József Attila-versek Kosztolányi-szöveghelyei radikalizálva, illetve polemizálva használják föl az eredeti Kosztolányi-szöveghelyek motívumait. Éppen ez a felismerés vezette a legkülönbözőbb kérdéseket fölvető kutatókat, hogy kimondják azt a következtetésüket, mely szerint József Attila (tartalmilag) radikálisabban mondta ki azt a (motivikailag) azonost, ami művészetét Kosztolányiéval összeköti. (3) Ha végigolvassuk következtetéseiket, valamennyi kutatónál hasonló gondolatra bukkanhatunk – és ez aligha véletlen.

Föltevésem szerint egy olyan sajátos történetírói séma működését figyelhetjük meg az eddigi összehasonlításokban, amely éppen az összehasonlítások tényéből következik, vagyis abból, hogy egy szöveg értelmét mindig egy másik szöveghez viszonyítva vagyunk csak képesek meghatározni. (4) És mivel minden szöveg szükségszerűen különbözik (illetve szó szerinti átvétel esetén elkülönбöződik) attól a szövegtől, amelyet föl idéz, a különbségnek szinte szükségszerűen kell megpróbálnunk (értelmezésről lévén szó) értelmet tulajdonítani (ha feltételezzük, hogy az idéző szöveg nem pusztán megismétli az idézettet). Az idézés által tehát szükségképpen jelentéstöbblet keletkezik és ezt a jelentéstöbbletet különösen akkor írhatjuk az idéző szöveg javára, ha egyébként az irodalomtörténetben (látenszen vagy kimondva is) fejlődéselvet tételezünk.

Vajon a József Attila-i önértelmezésekből kirajzolódik-e az a poétikai fejlődéselv, amely a két költészetről való beszéd nyelvét kimondatlanul (és olykor talán öntudatlanul) is meghatározza.

A konkrét szöveghelyek vizsgálata előtt szükségesnek látszik néhány közbevető megjegyzést tenni azokról a problémákról, melyek vizsgálódásunkat nemcsak megnehezítik, de egyben szükségképpen be is határolják.

Tamás Attila már több, nem elhanyagolható súlyú problémát megemlített a témánkat illetően megkerülhetetlen dolgozatában, melyeket az azóta eltelt idő tudománytörténeti fejleményei csak látszólag súlytalanítottak el. (5) Mert bár nyilvánvaló, hogy a posztmodern elméleti megfontolások eleve relativizálják a Tamásnál szemlélatomást még tételezett egészlegesség eszményét (vagyis hogy egyáltalán lehetséges volna Kosztolányi és József Attila viszonyát nem töredékesen föltérképeznünk), a probléma, hogy a két életmű beható ismerete nélkül a részlet-megállapításaink érvénye is megkérdőjeleződik, el nem tagadhatóan továbbra is jelen van.

Ugyanakkor az elmúlt évtizedek tudománytörténeti fejleményei arra is rávilágítottak, hogy mindenféle értelmezés csak valamilyen értelmezési keretben ragadható meg, vagyis hogy nem lehetséges két életmű viszonyát ezektől függetlenül, mintegy „objektíven” megragadni. Márpedig ha vizsgálatunk metatudományos igénnyel is bír (vagyis éppen arra kérdez rá, hogy kiléphetünk-e egy bizonyos sémából, melyet maga a tudományos diskurzus kényszerít ránk), tételeznünk kell valami olyan instanciát, amely által saját korlátozottságunk reflektálódhat. Amíg ilyen instanciát nem találunk, számolnunk kell azzal, hogy megállapításaink nem előrébb viszik a tudományt, hanem egyszerűen csak egy új diskurzus lehetőségének mintapéldái maradnak. Tamás Attila 1962-es tanulmánya óta tehát a tudományhoz való elméleti viszonyunk is megváltozott és ez, ha nem is nagyobb, mindenesetre más jellegű problémákat is vet fel az azóta egyébként részben vagy egészben meghaladtak (érdektelenné váltak) mellett.

A Kosztolányi-kritika mint a diszkurzív viszony elvi megalapozása

József Attila 1935-ben írta meg azt a recenzióját (6), amely nemcsak a magyar kritikai irodalom egyik különlegesen gondolatgazdag alkotásaként igen jelentékeny, de szűkebb vizsgálati érdeklődésünk számára is fontos megállapításokat tartalmaz.

Mindenekelőtt rendkívül érdekes, hogy József Attila ebben az írásában több síkon is reflektál az olvasás problémájára. Bár látszólag reflektálatlanul hagyja a recepcióesztétika alaptézisét, mely szerint a mű minden új olvasás során más művé változik, valójában ezt a tézist olyannyira alapvetőnek fogja föl, hogy azt nemcsak evidenciaként fogadja el („A költeményt ... író és olvasó együtt alkotják”) (7); sőt nem is csak a gondolatmenet építi rá („Ha a mű tudatformájáról, magáról a műről szólnunk, nem is beszélünk egyébről, mint arról, hogy a költő, mielőtt tollat vett volna kezébe, milyennek fogta föl az olvasót.”) (8); de még a nyelv mélyebb rétegeibe is leszívárogtatja, amennyiben írásműve szerkezetével, szóválasztásával, logikai felépítésével és stílusával is Kosztolányi saját szövegeit idézheti tudatunkba. (9) Azzal tehát, hogy ő, mint szövegíró, „hasonlónak fogja föl az olvasót” (hiszen hasonlóan beszél), mint Kosztolányi, azt is implikálja, hogy a szövegolvasásra való reflexió a szövegalkotási mód rokonításával és (ezáltal) a „vélemény” hasonításával is együtt jár. Nem is másról van tehát szó, mint arról, hogy a szöveg beszédmódjának (a szöveg tartalmiságából logikusan következő) megválasztásával József Attila tudatos párbeszédbe kezd Kosztolányival, mégpedig olyan párbeszédbe, amelynek alapvonásait a *Babits*csal való párbeszéd lehetetlenségére reflektálva a „Magad emésztő...” című versében saját maga vázolta föl. (10) Mindez azért válhat különösen érdekessé számunkra, mert a két költő viszonyát is érintő legutóbbi tanulmány is megemlíti, hogy József Attilát (versei poétikai tanulságaiból kiindulva) egyáltalán nem problémamentes viszony fűzte a Kosztolányi-lírához. (11) Ha azonban meggondoljuk, hogy a belső vita, a polémia a Kosztolányi-kritika tanulsága szerint is valójában az együttthangzó beszédbe ágyazott diskurzus elengedhetetlen feltétele, a két költészet polémiáit nem elfedni próbáljuk majd (mintegy az életművek „kimentésének” kimondatlan célzatával), de létükkel nem is a két költészet alapvető különbségeire helyezzük a hangsúlyt, hanem azt látjuk meg, hogy József Attila éppen a polémia által lépett Kosztolányi művével diszkurzív viszonyba.

A két költészet polémiáit nem elfedni próbáljuk majd (mintegy az életművek „kimentésének” kimondatlan célzatával), de létükkel nem is a két költészet alapvető különbségeire helyezzük a hangsúlyt, hanem azt látjuk meg, hogy József Attila éppen a polémia által lépett Kosztolányi művével diszkurzív viszonyba.

Ha megvizsgáljuk közelebbről, hogy melyek azok a pontok, melyeken József Attila a recenziójában vitába száll a Kosztolányi-költészettel, ugyancsak érdekes következtetésekre juthatunk. A recenzió központi problémája ugyanis kétségtől az a paradoxon, hogy Kosztolányi, aki (szavaival) elutasítja a költészet szociális vonatkozásait, társadalomformáló erejét, vagyis magát a társadalmi cselekvést; azzal, hogy ír, valójában társadalmilag cselekszik; a versírás „mégis csak cselekvés, – hozzá egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés.” (12) Kosztolányinak ezzel a „szociális nihilizmusával”, amely József Attila szerint írásait és képeit alapvetően meghatározza, a recenzens nem tud azonosulni, de a szöveg utolsó bekezdése mégis azt a gondolatot közvetíti, hogy a szociális nihilizmus művészete éppen azáltal válik „társadalomalkotó erővé”, hogy a kor szociális törekvései mögött a társadalmi üresség érzése lapul meg. (13) És mivel ezt az érzést József Attila mintegy kollektívan jelenlévőnek fogja fel [amivel, nem mellesleg, valóban az európai gondolkodástörténeti hagyomány akkori legaktuálisabb problémakörére reflektált (14)], azt is sugallja, sőt közvetve ki is mondja, hogy a társadalmi törekvések (elgondolásai) csak erről a nihilistának nevezett alapról kiindulva képzelhetők el. Az ürességgel való szembenézés nem a szociális törekvések elutasításához vezet, hanem – épp ellenkezőleg – a „lehető világ” megváltoztatásának kísérletéhez. „Azok (...), kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, (...) bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is (kiemelés: B.Cs.)” (15) A „már” ebben a mondatban nyilvánvalóan arra utal, hogy az

„ürességbe” való beletekintés csak akkor képzelhető el valóságosan (azaz a versírás miatt szükségképpen társadalmilag mondott cselekvésként), ha társadalmi elv következik belőle. („A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható.”) (16) Talán ezen a ponton látszik legerősebben az az együttgondolkodási folyamat, amely a két költőt 1935-től mind erősebben rokonította egymással. Ha megfigyeljük ugyanis Kosztolányi életművét, azt tapasztalhatjuk, hogy a szociális elem súlya éppen akkor válik művészetében a legláthatóbbá, amikor a legközelebb került a nihil átérzéséhez. A „Számadás” kötet 42 verséből vagy versciklusából 26-ban játszik nagyon hangsúlyos szerepet az aposztrofé (a megszólítás vagy önmegszólítás) és ahol nem (például a „Költő a huszadik században” című versben), ott ennek külön jelentősége lesz és a versbeszéd ironikusra fordul át. A „Számadás”-nak ez a tulajdonsága (melynek előzményei természetesen Kosztolányi korábbi kötetében, sőt prózai munkáiban is föllelhetők) aligha félreismerhető összefüggésben van az a szociális problematikával, amely a József Attila-recenzió központi magvát képezi. Éppen azért, mert a „nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható”, a Kosztolányi-költészet a közösségiségnek egy olyan nyelvi formációját hozza létre, amely a társiasságot nem a nihilizmus ellenére, hanem éppen a nihilizmus miatt (voltaképpen valóban a metafizika-kritikával összefüggésben) mutatja szükségszerűnek. Az egész „Számadás” kötetnek ez a feltűnő megszólító, párbeszédre hívó jellege természetesen nem sajátítható át abban az értelemben, ahogyan egy gondolatot, elvet egy költő elsajátíthat, „folytathat”; de mint vitaalap József Attila számára a későbbiekben olyan fontossá vált, hogy alig találunk ezt követően olyan verset nála, amely ne éppen Kosztolányival (és különösen és elsősorban a „Számadás” kötettel) folytatta volna a megkezdett párbeszédet.

Ha tehát József Attila Kosztolányi-recenzióját „elhatárolódásnak” fogjuk fel, valójában nem egészen pontosan fogalmazunk. Voltaképpen ugyanis inkább az ellene-mondásnak azt a szükségszerűségét vélhetjük fölfedezni, amely részint a „Számadás” kötet diszkurzív, dialogikus karakterének megértéséből is – a vitára és áthasonításra korábban is feltűnően hajlamos – József Attila számára kikerülhetetlenül következett. József Attila 1935-től kezdve írt költeményeiben azt figyelhetjük meg, hogy a bennük felhasznált Kosztolányi-vonatkozások kivétel nélkül a párbeszédnek ebbe a polémikus rendjébe illeszkednek – kezdve a közvetlenül a Kosztolányi-kötet megjelenése után írt szonettekől a „Költőnk és kora” remeklésén át az utolsó vershármáig.

A „Kosztolányi” című vers, a diszkurzív viszony nyelvi kifejtése

A Kosztolányi-recenzióban József Attila bár társadalmilag relevánsnak, nihilizmusában szükségesnek, éppen nihilizmusában mégsem folytathatónak találta Kosztolányi költészetét; és ez a kettősség (a diszkurzusba való belépés kényszere, ugyanakkor a polémia mint a diszkurzus feltétele) szinte valamennyi olyan kései József Attila-szövegben föllelhető, amely jelölten vagy jelöletlenül (közvetlenül vagy közvetve) az idősebb költő soraira reflektál. Ha ennek a nyelvi magatartásnak a legjellegzetesebb mozzanatait próbáljuk megragadni, magához a szerzőhöz is fordulhatunk, aki – Kosztolányi 1936-ban bekövetkező halálakor – a nekrológ-versében nemcsak életrajzilag, de poétikailag is releváns módon (17) sűrített össze olyan mozzanatokat, melyek a két költő életművének viszonyára a recenziónál, sőt még az egyes (nyilvánvalóan Kosztolányi hatására is írt) verseknél is érzékeltebben rávilágítanak. A továbbiakban ezekből a mozzanatokból emelek ki néhányat.

A vers első strofája azonnal egy olyan „mi-te” oppozíciót állít föl, amelynek egyik oldalán (a beszélőén) a „befejezetlen élet (vagy mű?)”, a másikon pedig (Kosztolányiéén) a „befejezett mű” áll. Mivel az oppozíció alapja az, hogy az egyik „mű” már készen van (alá van írva), a másik viszont még csak most kezd a beszélő számára különösen nehéz (kínossá) válni, élet és mű különbsége fölszámolódik, máskülönben nem jöhetne létre logikai viszony (a „de” kötőszó által) az első két sor között, hiszen nem volna közös

pont a két állításban. Miután azonban a „mű” létrehozásának a „kín” mintegy szükségszerű velejárója, úgy tűnik, hogy az alkotás eleve olyan önfelszámoló folyamatnak látatódik, melynek csak a halál lehet a befejezése. Azon túl, hogy a halál (a semmi) felől látott élet (és mű) a Kosztolányi által képviselt esztétika legmarkánsabb jellemzője és ezáltal József Attila (nagyon finoman) hozzáidomul a Kosztolányi-beszédmódhoz; épp az egyéni halál (és ezáltal az életmű) antropológiai szükségszerűségéből adódóan az első versszak az ellentét, az oppozíció szükségszerűségének kifejeződése is. A beszélő „én”, illetve (ekkor még) „mi” még „nem írta alá” a művét és ez a különbség jellegzetes hasonlóságot mutat a recenzióban leírt „a nihilizmus, ha tudatossá vált, nem folytatható” gondolattal. A Kosztolányi-életműben észrevett nihilizmust József Attila csak akkor folytathatná, ha nem vált volna benne tudatossá; ha művét már „aláírta volna” és annak tudatosításával elég volna már csak későbbi olvasóit, az utókort megbízni.

Mert, mint az a következő szakaszból kiderül, a halál után még a test maga is jellé válik és antropológiai mivoltában immár csak a „féreg” számára válik hozzáférhetővé. (18) Ugyancsak nyilvánvalóan Kosztolányi-szöveghelyekre utal az az anyagiság, mely a vers negyedik és ötödik soraiban megjelenik. A Kosztolányi- és József Attila-költészet egyes értelmezések szerint éppen azért képezheti a magyar későmodern líra kánonját, mert – elszakadva a klasszikus modernség személyiségeszményétől – mindkét költő beszédmódja (bár más és más módokon) az ember materialitását és ezáltal a személyiség antropológiai destabilizációját volt képes színre vinni. (19) Miután a nekrológ-versben halott emberről van szó, a szöveg (különösen e helye) szinte önkéntelenül idézheti emlékeztünkbe a „Halotti beszéd” híressé vált sorait („ahogy szerette ezt vagy azt az ételt, / s szolt ajka, melyet mostan lepecsételt / a csönd s ahogy zengett fülünkbe hangja, / mint vízbe süllyedt templomok harangja / a mélybe lenn s ahogy azt mondta nemrég: / „Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék””), melyek jelentését azonban a vers megfordítja, amennyiben a táplálkozás immár nem a halott, hanem éppen az élők attribútuma lesz. Amint láttuk, a műegész (mint élet) befejezettségének (és ezáltal folytathatatlanságának) gondolata ellehetetleníti (és csak a féreg számára teszi lehetővé) a testiséggel való közvetlen szembesülést, vagyis éppen az a lehetetlenség íródik át a befogadóra is, amely a „Halotti beszéd”-ben még „csak” a halottat jellemezte: a testiségnek olyasfajta megtapasztalása, amely közvetlen és nem jelszerű. „Mi”, akik a „csirkét, bort” szeretjük, ebben a minőségünkben épp olyan „halottak” vagyunk, mint a „Halotti beszéd” halottja, hiszen az „étel szeretetének” kiemelésével a beszélő a Kosztolányi-szöveghely beidézése által azokkal a jellemzőkkel ruháztatja föl, amelyekkel az idézett szöveghely halottja: idézetté válik. A szövegben tehát részlegesen kicserélődik halott és élő szerző viszonya: az élő válik halott idézetté (egy halott idézetévé); a halott pedig élővé: testvérből apává. (20)

A negyedik versszak immár azt taglalja, hogy mi az a mérce, amely alapján a halott élővé válhatott. Ez a strófa csak látszólag problémátlan. A Kosztolányinál oly gyakran fölbukkanó gondolat szerint a matéria elpusztulásával csak a szavak maradnak meg létezőnek és ez az a súly, amelyet az elmúlás ellen lehet vetni és amely nem mérhető materiális módon („karáton”), csak szellemi értelemben. (21) A versszak azonban (mint József Attilánál oly gyakorta) többértelmű és egy másik olvasatot is megenged: a „súly” vonatkozhat a szavakra, de vonatkozhat a földre is, amely „reánk zuhog”. E szerint tehát a matéria pusztulásával a szavak értéke is odavész, legalábbis a halott számára és a szavak ezért nem mérhetők „karáton”. Ha ezt az olvasatot fogadjuk el, akkor különösen érdekesé válik a kérdés, hogy miként lehet „apánk” az a Kosztolányi, aki még szavai mérésének lehetőségével sem rendelkezik. Mielőtt továbbmennénk, hadd tegyék egy közbevetést. A vers nyolcadik sorában T/2. személyű alakot találunk, vagyis az eddigi „mi-te” oppozíció szemlátomást fölbomlik, amennyiben a materiális értelemben vett halál tapasztalatában a beszélő és Kosztolányi is osztozni látszik. A „föld zuhog reánk” az emberek mint antropológiai lények közös tapasztalata. Csakhogy a negyedik-ötödik sorok tapaszt-

talata alapján a „mi” éppen azt a halottat idézi föl, amelyet a „Halotti beszéd” lírai énjé és amellyel szemben Kosztolányi, mint művész, aki művét befejezte, élőnek minősül. Ha a „föld zuhog reánk” részt a halott elbeszélő „mi”-re vonatkoztatjuk vissza (ráolvasva a „Halotti beszéd” „majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt” sorára), akkor úgy tűnik, mintha a halott a saját szerzőjének beszélne vissza. Ha „reánk” (értsd: ’azokra, akik a „csirkét, bort”, „ezt vagy azt az ételt”, szeretjük”) csak föld zuhog és semmi egyéb; akkor a te „gyémánt szavaid” elvesztik súlyukat; a halál megtagasztalása csak szavak nélkül sajátítható át. Ha tehát arra a kérdésre próbálunk meg válaszolni, hogy a vers poétikai szerkezetéből kiindulva miként lehet „apánk” Kosztolányi, akkor úgy tűnik, hogy éppen a halálnak a megtagasztalásában (az első strófából kiindulva: a műalkotás befejezésében, aláírásában), a teljes súlytalanság megismerésében lehet Kosztolányi az az „öregebb”, akit József Attila Babitsban még hiába keresett. (22) Azt azonban, hogy ezt a tapasztalatot a fiatalabb költőnek magának kell átélnie és hogy a kész mű csak a szerzője számára oldja föl a megsemmisülés rettenetét, az elbeszélő szinte torokszorító bátorsággal vállalja.

Ha tehát arra a kérdésre próbálunk meg válaszolni, hogy a vers poétikai szerkezetéből kiindulva miként lehet „apánk”

Kosztolányi, akkor úgy tűnik, hogy éppen a halálnak a megtagasztalásában (az első strófából kiindulva: a műalkotás befejezésében, aláírásában), a teljes súlytalanság megismerésében lehet Kosztolányi az az „öregebb”, akit József Attila Babitsban még hiába keresett. Azt azonban, hogy ezt a tapasztalatot a fiatalabb költőnek magának kell átélnie és hogy a kész mű csak a szerzője számára oldja föl a megsemmisülés rettenetét, az elbeszélő szinte torokszorító bátorsággal vállalja.

Többek között éppen ez a gondolat magyarázza, hogy mitől tudott Kosztolányi a kései József Attila számára oly megdöbbentően produktív lenni. A fiatalabb költő a „mű” elkészítésének vígasza mellett ugyanis annak (az elkészítésnek) szükség-szerűségével is tisztában volt és mindkét inspirációt (a nekrológ-vers tapasztalata alapján) Kosztolányitól merítette.

A vers ötödik versszakától kezdve az addigi „mi-te” oppozíció „én-te” oppozícióvá alakul át, vagyis a „Halotti beszéd halottja” után szót kap egy másik elbeszélő is; az, aki számára a „halál” tapasztalata immár a reflexió tárgyaként jelenik meg. Miután kiderült, hogy (leegyszerűsítve most fogalmazzunk így) a „Halotti beszéd” hőse számára „nincs egyéb súly”, mint a föld és hogy élő csak az, aki „aláírja” művét; váratlanul megtudjuk, hogy a „mi” mellett egy másik megszólító is létezik: az „én”. Kiderül, hogy a halál átsajátíthatatlanságának felismerése az ő személyes tapasztalata („Ezt onnan tudom, hogy...”), amely a „letörtem vágyva” ta-

pasztalatának végeredménye. A következő (tizedik) sor azonban újabb megdöbbentő meglepetést tartogat. A „letörni” ugyanis kétjelentésű szó és József Attila szövege e versszakban a szó mindkét jelentését játékba hozza. A lírai én „letört” (azaz ’elcsüggedt’), a megszólított halottat azonban „letörték”; az egyik szerkezetben a személy ismeretlen oknál fogva „kiábrándult”, „elcsüggedt”; a másikban pedig a személyt a halál „törte le”. Ez a különbség nyelvi is érzékletessé teszi azt a viszonyt, melyet József Attila a Kosztolányi-recenzióban fejtett ki és amely az azonosságban meglevő nem-azonos elkülönbötető játékaival jellemzi nemcsak a nekrológ-verset, de a kései József Attila-versek túlnyomó többségét is. Ha tehát csak azt érzékeljük, hogy az ötödik versszak a két szerző állapotát azonosnak mutatja (hogy ti. mindkettő „le van törve”), nem vesszük figyelembe, hogy az azonos alakú szó valójában nem-azonos tartalmakat takar.

A záró versszak egy újabb személyviszonyt teremt meg, mégpedig a „mi”-nek egy olyan új konstrukcióját, amelybe nem azok foglaltnak bele, akik „a csirkét, bort” sze-

retik, hanem a két szerző: a nekrológ szerzője és az, akiről a nekrológ szól. A vers a reménytelenség szólamával zárul; ha azonban pontosan olvassuk a szöveget észrevehetjük, hogy a „remény” a „halott költögetésével” hasonlítódik, vagyis a költemény ismét a ‚Halotti beszéd’ alaptapasztalatát hozza játékba, azt, hogy a halott semmi módon sem kelthető életre. Miután azonban láthattuk, hogy a halotti tapasztalatban éppen a mindenkori szerző nem osztozik (aki apává, tehát élővé vált), a szöveg végére Kosztolányi mellett a nekrológ szerzője is „aláírja” művét, amennyiben a T/I. személyű alak nyelvi újraértelmezése által maga is „halott-költögető” (23) szerzővé válik. Ismét elkülönböltető azonosítás jön létre tehát: a nekrológ-vers szerzője ugyanazt „éli át”, amit a halott-költögető Kosztolányi; azzal a különbséggel azonban, hogy az ő „halottja” maga Kosztolányi. A lehető legmarkánsabban fejeződik ki tehát itt annak a polémiának a lényege, melyet József Attila a kései szövegeiben a Kosztolányi-szövegekkel folytat: az elvi és gyakorlati azonosulás mellett az azonosulás szükségszerű lehetetlensége, az az elkülönböltetés, melynek látszólagos antropológiai alapját (hogy tehát a két szerző szükségképpen különböző lény, tehát nem mondhatják ugyanazt) József Attila mindig nyelvívén írja át és olyan szerkezeteket teremt, amelyek az azonosban való különbség nyelvi tapasztalatát is megteremtik.

Záró megjegyzések

A Kosztolányi-recenzió és a nekrológ-vers vizsgálatából kiindulva úgy tűnik, hogy érdemes a kései József Attila-versekben megjelenő Kosztolányi-szöveg helyeket olyan áthasonítási technika szempontjából is újraolvasnunk, amely addig példátlanak tűnik a magyar irodalomban. Míg ugyanis az egyes idézetek a magyar irodalom korábbi szakaszaiban elsősorban a saját szöveg nyelvi világának megerősítésére szolgáltak, József Attila kései idézetei az áthasonítás és a saját nyelvi világ megerősítésének szándéka mellett az idézett szövegrészekről való eltávolodás szükségszerűségét, sőt megkerülhetetlenségét is nyelvi tapasztalattá tudták tenni. Mindez azonban – éppen e felismerésből adódóan – nem jelenti azt, hogy ez az idézéstechnika a korábbiakat érvénytelenítette volna. A Kosztolányi-recenzió gondolatának történeti rekonstrukciója ugyanis azt mutatta meg, hogy az áthasonítás lehetetlenségének – legalábbis József Attila önértelmezése szerint – nagyon is konkrét oka az a társadalmi ürességérzés volt, mely a Kosztolányi-szövegekben az adott korra és az adott társadalomra jellemző, történeti tapasztalattá vált, melyet József Attila éppen kor- és társadalmi érzékenysége folytán nem kerülhetett meg. Nem radikálisabbat, hanem szükségképpen mást mondott tehát, mint Kosztolányi, amikor a mást-mondás szükségességét éppen a Kosztolányi-szövegek olvasásakor sajátította egyénivé és ez tette lehetővé számára, hogy művét maga is „aláírhasssa”.

Jegyzet

(1) Hogy csak a legátfogóbb munkákat emeljem ki: Tamás Attila a Kosztolányi-vonatkozások tekintetében három periódust különít el, megállapítva, hogy a Kosztolányi-hatás a József Attila-verseken (a korai szakasz után) már a 30-as évek elején kimutatható; ugyanakkor ő is az utolsó évek hatásainak tulajdonít igazi jelentőséget. (Tamás Attila [1962]: József Attila és a Nyugat költői. *ItK.* 5, 574k.) Németh G. Béla a tanulmányaiban eleve a kései József Attila költészetét vizsgálja és gondolkodástörténeti szempontból egyértelműen e kései líra jelentőségét emeli ki és veti össze Kosztolányi ugyancsak kései műveivel, a viszony szellemi összefüggéseit hangsúlyozva. Az önmegszólító verstípusról írt tanulmányában ki is mondja következtetését: „Az [...] mindenesetre bizonyos, hogy [József Attila] költészetének, stílusának, főképp utolsó korszakának [kiemelés: B. Cs.] értelmezése e polgári gondolkodók és költők [értsd: Husserl, Heidegger, Babits, Kosztolányi] s társaik művével, stílusával, gondolatélményével való összevetés nélkül aligha lehetséges.” (Németh G. Béla [1982]: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest. 168.) Lengyel András nagyjából 1933-ra helyezi a két költő gondolkodásának közeledését, amikor „mindkettőjük társadalmi identitását már a politikai csatlódás motiválta.” (Lengyel András [1996]: *A föltárló „semmi”*. József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus. In: uő: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Tekintet, Budapest. 228.)

(2) Szabolcsi Miklós monográfiájának utolsó kötete (csak 1933-tól számítva) 28 József Attila-versben említi Kosztolányi-hatást, melyek közül 23 keletkezett Kosztolányi összegyűjtött költeményeinek 1935-ös megjelenése után. (Szabolcsi Miklós [1998]: *Kész a leltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.) Bizonyos ugyanakkor, hogy ennél is több versben mutathatunk ki Kosztolányi-hatást. Hogy mást ne említsünk, Szabolcsi a Freud születésnapjára írt *Amit szívedbe rejtessz* c. versben (de *A Dunánál*ban is) említetlenül hagyja az „öl-ölel” paranomáziás szókapcsolat átvételét Kosztolányitól, aki a szerkezetet *Fejtörő a felnőtteknek* c. versében már 1932-ben fölhasználta. Az efféle példákat még hosszan sorolhatnánk.

(3) Ismét csak néhány jellegzetes megállapítást idézve: „Kosztolányi, akit az igaz szerep hiány éppúgy gyötört, mint József Attilát vagy Babitsot, nem Jaspers nyomán járt, de végül a *Semmivel* szembenező kétségbeesett szorongásában elven inneni és túli szerepekbe, tisztázatlan, hamis és szentimentális szerepekbe menekült.” (Németh G., i.m. 149.) „[József Attila] egy olyan létdimenziót is fenntartott így, emberileg hitelesen, önmaga életével és halálával is hitelesítve azt, amelyről a Nyugat alkonyának költői [pl. Kosztolányi – B. Cs.] egyre inkább lemondtak, s lemondásukat – önáltató módon – érénynek könyvelték el.” (Lengyel, i.m. 267.) „[Kosztolányi] abban tévedett, hogy útkeresését nem az erkölcsiség egy új típusának jegyében folytatta, hanem egyéb címkék alatt, leginkább az „esztétikum” vagy az „ízlés” nevében. Kritikájában ezen a ponton bírálta József Attila is.” (Angyalosi Gergely [1982]: Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában. Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatairól. *Új Írás*, 5, 105.) Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya az organikus kód felbomlását és az én antropológiai defigurációját, mint a későmodern poétikai korszakküszöb teljesítményét részben a Kosztolányi-versnyelvvel szemben is József Attilának tulajdonítja, miközben a „szubjektivitás felől megértett [...] én világtapasztalatának diszkurzív rendje” lebontására irányuló törekvéseket mindkét költőnél észrevesz. (Kulcsár Szabó Ernő [2000]: „Szétterült ütem hálója” (Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében) In: uő: *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 182.) Észrevehető, hogy a radikalitást mindegyik értelmező másban látja – van, aki a (Kosztolányinál még nem egészen elfogadott) szerephiány vállalásában; van, aki pedig – épp ellenkezőleg – a (Kosztolányinál még tételezett) szerephiány elutasításában.

(4) A nyelvnek erre az intertextuális karakterére gyakran hívja föl figyelmünket Szegedy-Maszák Mihály. Összehasonlító jellegű vizsgálatait indokolva már az 1980-as évek legelején megjegyezte: „A *közelítő tél* jelentése nagyrészt azon múlik, mivel hasonlítom össze tudatosan vagy öntudatlanul.” (Szegedy-Maszák Mihály [1980]: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető, Budapest. 98.) A szövegek kontextusba helyezésének ez a szükségszerűsége nyilvánvalóan nem függetleníthető a recepcióesztétikának attól a Gadamer-től származó és Jauss-nál irodalomelméleti karaktert öltő nézetétől, mely szerint a üvek csak azon elváráshorizont tükrében értelmezhetők, amelyekben befogadják őket. (Vö. Jauss, Hans-Robert [1997]: Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: uő.: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Budapest. 36–85.) Mára azonban újfent kérdésessé vált, hogy a történetiség elvének előtérbe kerülése mellett kiiktatható-e a vizslódásokból a fejlődéselv gondolata.

(5) Egyrészt a két szerző alapvetően eltérőnek tűnő politikai és poétikai nézeteit, másrészt azt a problémát említi, hogy „két vagy több szerző egymás mellé állítására igazában csak az vállalkozhatnék, aki monográfiái teljességgel ismeri életművüket.” (Tamás, i.m. 566.)

(6) A recenzió Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményeinek 1935-ös megjelenésű kötetére íródott. Véleményem szerint főleg ez a kötet (és a benne megjelent *Számadás* kötet) tekinthető poétikai fordulópontnak a két szerző viszonyában.

(7) *József Attila összes művei*. (1958) III. kötet, cikkek, tanulmányok, vázlatok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167.

(8) Uo.

(9) Szabolcsi Miklós József Attila prózai munkásságának klasszicizálódását látja ebben a kritikában (Szabolcsi, i.m. 470.). Talán nem nagy merészség azt állítanunk, hogy ez a „klasszicizálódás” részben a Kosztolányi-hatás fölérősödésének függvénye is volt.

(10) Jellegzetes a *Magad emésztő...* által inszenizált „ideális” beszélgetés, mely Babitscsal kapcsolatban immár csak utópiaként említődik. Az ideális beszélgetés e szerint az idősebbel szembeni indulatot, az ellene mondat, sőt a bosszankodást egyként tartalmazta volna. Mindezek a József Attila-Kosztolányi költészeti dialógus markáns jegyei is egyben.

(11) Lőrincz Csongor a *Költőnk és Kora* Kosztolányi-idézeteire reflektálva írja a következőket: „Ezek az idézetek tanúsítják, hogy József Attila korántsem tematikus szinten „vitázik” Kosztolányival, hanem egy bizonyos nyelvi magatartást ír át, viszonylagosítva a lírai aposztrophé arckölcsonzó szerepét: a „*Költőnk és Kora*” nem mondja meg a megszólítottnak, hogy milyen „legyen” (vö. „Légy mint a semmi, te minden”), hanem csupán felhívja valamire – valami másra – a figyelmét.” (Lőrincz Csongor [2004]: Beírás és átvitel [József Attila: „Költőnk és Kora”] *Alföld*, 4, 75.) A *Hiába hazudozol* szerinte „igencsak meghökkentőleg hat a két szerző közös életrajzi és irodalmi összefüggéseinek bemutatása felől nézve.” (69.)

(12) József, i.m. 169.

(13) Uo. 170.

(14) Martin Heidegger *Mi a metafizika?* című, 1929-es előadása a Semmi tapasztalatát minden tudományos vizsgálódás szükségsszerű velejárójának mutatja: „A tudomány állítólagos józansága és fölnye nevétségé válík, ha nem veszi komolyan a Semmit. Csak azért teheti a tudomány vizsgálódás tárgyává magát a létezőt, mert a Semmi megnyilvánul. A tudomány csak akkor képes újból és újból elnyerni lényegi feladatát, ami nem

az ismeretek gyűjtéséből és rendezéséből, hanem a természet és történelem igazsága egész terének állandóan újra és újra végrehajtandó feltárásából áll, ha a metafizikából egzisztál.” (Heidegger, Martin [2003]: *Mi a metafizika?* In: M. H., *Útjelzők*, Osiris, Budapest. 119k.)

(15) József, i.m. 170.

(16) Uo.

(17) Nem osztoz Szabolcsi Miklós nézetét, aki szerint a versben „esztétikai, irodalmi értékelésül egyetlen metafora, „gyémánt szavaid...” szolgál.” (Szabolcsi, i.m. 687.) Értelmezésemben éppen a vers Kosztolányira utaló poétikai hozadékait igyekszem föltárni.

(18) Természetesen nem okvetlenül, de kihallhatjuk a sorból a „féreg” szó negatív konnotációit is.

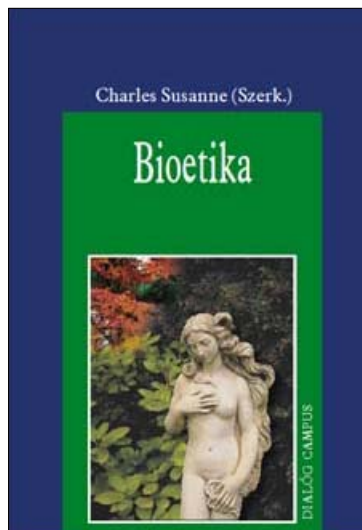
(19) Kulcsár Szabó, i.m. 181k.

(20) Az „apa” szerepének (az „anyáéval” rokon) különösen hangsúlyos voltára a József Attila-költészetben a legújabb monográfia szerzője, Bókay Antal is rámutat, aki a kései József Attila-versekben a test poézisét elemzi. Bókay úgy véli, hogy „[József Attila] kései költészetében a domináns öngyilkosság konstrukció a melankolikus halál-territorializáció”, melynek szükséges eleme egy apa (Isten) teremtése, hogy a gyermek a büntudat okozta öngyilkosság által újra találkozhasson a mamával. (Bókay Antal [2004]: *József Attila poétikája*. Gondolat Kiadó, Budapest. 195k.) Az apához viszonyuló gyermek „saját bűnössége miatt pusztítja el önmagát.” (194.) Jól megfigyelhető az „öngyilkosság poétikájának” színrevitele a *Kosztolányi* című versben is.

(21) A gondolat legtisztább költői kifejtése a *Meztelenül* kötet *Költő* című versében olvasható.

(22) Alighanem egyetérthetünk Kulcsár Szabó Ernőnek azzal a megállapításával, hogy Babits voltaképpen egy olyan szubjektumfelfogást képviselt, amely az én anorganikus (allegóriákban képződő) létesülését nem fogadta el (Kulcsár Szabó, i.m. 183k.). Talán ez teszi érthetővé, hogy kései éveiben miért éppen Kosztolányi válhatott József Attila számára (Babits helyett) hiteles apafigurává.

(23) A „költőget” szó szintén nyelvjátszékot rejt és a játékkal nemcsak a szöveg végkicsengésének tragikumát relativizálja, de a szöveg megírtságát és ezzel poétikai relevanciáját is színre viszi, erősítve ezzel az irodalmi párhuzamvonások jogosultságát.

A Dialóg Campus Kiadó könyveiből